

Sakir ALBALIYEV,
AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
albaliyevshakir@gmail.com

BAYRAM KONSEPTİNİN ETNOKULTUROLOJİ MAHIYYƏTİ (PROF. C.QASIMOVUN YARADICILIĞI ƏSASINDA)

Açar sözlər: Bayram, ritual, mərasim, etnokulturologiya, Novruz, Cəlal Qasimov, xalq bayramları, folklor, ədəbiyyat

XÜLASƏ

Bayram konseptinin etnokulturoloji mahiyyəti haqqında dəyərli fikirlərə Novruz bayramı haqqında tədqiqatlarda geniş şəkildə rast gəlinir. Bu cəhətdən prof. Cəlal Qasimovun fikirləri diqqəti xüsusi cəlb edir. Alimə görə, Novruz, sadəcə olaraq, bir bayram yox, Azərbaycan xalqının ritual-mifoloji yaddaşının funksional formulu, mifik-kosmoloji düşüncə ilə yaşayan türk etnosunun gerçəkliyə münasibətinin etnopsixoloji mexanizmdir. Bu bayram əski türkün məkan-zaman haqqında bütün görüşlərinin yaddaş modeli və bu modelin funksional sistemidir. Etnosun fiziki-mənəvi təcrübəsinin bütün aksioloji dəyərləri ilkin kökdən başlayıb, bütün dövrlər (siyasi, ideoloji, dini epoxalar) boyunca Novruza konsentrasiya olunmaqla onu akkumulyasiya mənbəyinə – etnoenergetik sistemə çevirir. Vaxtaşırı (ritmik olaraq) Novruz bayramını keçirən etnos qapalı-dövrəvi ritmlə ondan keçməklə hər dəfə özünü etnoenergetik arxetiplərlə təchiz edir.

SUMMARY

ETHNOCULTURAL ESSENCE OF THE HOLIDAY CONCEPT (BASED ON THE CREATIVITY OF PROF. J.GASIMOV)

Valuable ideas about the ethno-cultural essence of the concept of the holiday are widely used in research devoted to the Novruz holiday. In this regard, the views of prof. Jalal Gasimov deserve special attention. According to the scientist, Novruz is not just a holiday, but a functional formula of the ritual and mythological memory of the Azerbaijani people, an ethnopsychological mechanism of the attitude of the Turkic ethnos living with mythical and cosmological thinking to reality. This holiday is an example of memory of all the ideas of the ancient Turks about space and time and the functional system of this model. All axiological values of the physical and spiritual experience of an ethnos proceed from the original root, concentrating on Novruz throughout all periods (political, ideological, religious epochs) and turning it into a source of accumulation - an ethnoenergetic system. An ethnos celebrating Novruz from time to time (rhythmically), each time passing through it in the rhythm of a closed cycle, is supplied with ethnoenergetic archetypes.

Key words: holiday, ceremony, ritual, ethnocultural studies, Novruz, Jalal Gasimov, folk holidays, folklore, literature.

(РЕЗЮМЕ)

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ СУЩНОСТЬ КОНЦЕПЦИИ ПРАЗДНИКА (НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСТВА ПРОФ. ДЖ. ГАСЫМОВА)

Ценные представления об этнокультурной сущности концепции праздника широко используются в исследованиях, посвященных празднику Новруз. В связи с этим особого внимания заслуживают взгляды проф. Джалала Гасымова. По мнению ученого, Новруз - это не просто праздник, а функциональная формула ритуально-мифологической памяти азербайджанского народа, этнопсихологический механизм отношения тюркского этноса, живущего с мифо-космологическим мышлением, к действительности. Этот праздник - образец памяти всех представлений древних тюрков о пространстве и времени и

функциональной системе этой модели. Все аксиологические ценности физического и духовного опыта этноса исходят из изначального корня, концентрируясь на Новрузе на протяжении всех периодов (политические, идеологические, религиозные эпохи) и превращая его в источник накопления - этноэнергетическую систему. Этнос, отмечающий Новруз время от времени (ритмично), каждый раз, проходя через него в ритме замкнутого цикла, снабжается этноэнергетическими архетипами.

Ключевые слова: праздник, обряд, ритуал, этнокультурология, Новруз, Джалал Гасымов, народные праздники, фольклор, литература.

Məsələnin qoyuluşu: Bayram konseptinin etnokulturoloji mahiyyəti haqqında dəyərli fikirlərə Novruz bayramı haqqında tədqiqatlarda geniş şəkildə rast gəlinir. Bu cəhətdən prof. Cəlal Qasımovun fikirləri diqqəti xüsusi cəlb edir.

İşin məqsədi: Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd bayram konseptinin etnokulturoloji mahiyyətini prof. Cəlal Qasımovun tədqiqatları əsasında araşdırmaqdır.

Novruz bayramının etnokulturoloji semantikasi, o cümlədən etnopsixoloji mahiyyəti haqqında maraqlı fikirlərə prof. C.Qasımovun Novruz bayramının sovet dönəmində repressiyasından bəhs edən məqaləsində rast gəlirik. Müəllif həmin repressiyalar haqqında yazır: “XX əsrin əvvəllərində – 30-cu illər stalinizm repressiyaları dövründə milli mədəniyyətimiz bütövlükdə repressiyalara, bir çox hallarda məhvə məruz qaldığı kimi, bu qanlı təqiblər Novruz bayramından da yan keçmədi. Həmin dövrdə “Novruz” bayramının keçirilməsi qadağan edildi. Lakin bu bayrama islam dininin qalığı kimi baxan bolşevizmin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, onu xalqın yaddaşından silə bilmədi. Öz tarixi ənənələrinə sadıq qalan xalq bu mərasimin meydanlarda olmasa da, mənzillərdə keçirilməsinə nail oldu” [2, s. 14].

Prof. C.Qasımovun tarixi faktlara və sənədlərə əsaslanan bu fikri Novruz bayramı ilə bağlı bəzi “əks fikirlərin” üzərinə də işıq salır. Çünki biz tez-tez belə məlumatlarla qarşılaşırıq ki, sovet hakimiyyəti zamanında Novruz bayramı heç bir təqibə məruz qalmamışdır. Bu zaman əksəriyyət belə bir fakta istinad edir ki, “biz uşaq vaxtı öz kəndimizdə bu bayramı necə lazımdır keçirirdik. Tonqal qalayırıdık, od üstündən tullanırıdık, yumurta döyüşdürürdük, cürbəcür oyunlar oynayırdık və s.”. Yəni sovet hökuməti bayramın keçirilməsinə heç bir yasaq, qadağa-filan qoymamışdır. Əlbəttə, bunu deyənlərin hamısı öz bayram xatirələrinə istinad edirlər. Lakin onlar bu zaman sovet hökumətinin Novruz bayramı ilə bağlı nəyi qadağan etdiyini bilmir, yaxud nəzərə almırlar. C.Qasımovun dediyi kimi, sovet hökuməti Novruz bayramını meydanlardan evlərə, mənzillərə sıxışdırdı. Onu dövlətin qeyd etdiyi rəsmi-siyasi bayram statusundan çıxarıb, məişət səviyyəsində qeyd olunan bayrama çevirdi. Məsələnin bütün mahiyyəti bununla bağlıdır. Sovet hökuməti Novruzunu bir bayram kimi xalqın əlindən tam şəkildə ala bilməsə də, onu milli dövlətçiliyin ifadəsi olan bayram olmaqdan çıxardı və buna cəhd edənlərin hamısını qanlı repressiyalara məruz qoydu.

Novruz bayramının etnokulturoloji və etnopsixoloji mahiyyəti “Sovet ideologiyasının Novruz bayramını xalqın yaddaşından tam şəkildə silməyə, bu bayramı yox etməyə nəyə görə, hansı səbəblərdən gücü çatmadı?” sualı ilə bağlıdır. Novruzun etnokulturoloji gücünə tam şəkildə qalib gələ bilməyən sovet

ideoloqları onun, heç olmasa, məhəlli səviyyədə qeyd olunan “xalq adət-ənənəsi” şəklində yaşamasına dözməli oldular.

C.Qasimov yazır: “1920-ci illərin axırı və 30-cu illərin əvvəllərində min illərlə xalqın yaddaşında kök salmış “Novruz” bayramı da din pərdəsi altında yasaq edilsə də, illər boyu küçə və meydanlarda böyük ruh yüksəkliyi ilə keçirilən bu milli bayramı xalq artıq gizli olaraq, qapalı şəraitdə, lokal bir məkanda – evində keçirməyə başladı. Bunu bilən dövlət məmurları evlərdə də bu tədbirin keçirilməsini qadağan etdi. Bütün qadağalara, təqib və təzyiqlərə baxmayaraq, xalq əcdaddan transfer edilən bu bayramın unudulmasına imkan vermədi, onu qoruyub saxlaya bildi. Başqa sözlə, nə bolşevik təbliğatı, nə də hüquq-mühafizə orqanlarının gördüyü tədbirlər illərlə gəndə köklənmiş “Novruz”u yaddaşlardan birdəfəlik silə bilmədi, sadəcə, bu bayramın məkanı daraldı, küçədən, meydana çıxaraq, evlərə, ürəklərə daxil oldu” [2, s. 19-20].

C.Qasimov sözü gedən məqaləsində bizim tədqiqatımıza bilavasitə dəxli olan “Qanlı repressiya üsulları ilə işləyən, milli düşüncənin ən xırda təzahürlərinə görə insanları divara söykəyib güllələyən sovet-bolşevik ideologiyasının Novruz bayramı ilə mübarizədə, əslində, məğlub olmasının səbəbi nə idi?” [2, s. 20] sualına aydınlıq gətirir.

Müəllif bu sualın cavabını “Novruz” arxetipinin xalqın düşüncəsinin ən dərin qatlarında axtarır. O yazır: “1930-cu illərin sərt qadağaları, zorakı sistem “Novruz”un meydan mərasimlərini müvəqqəti zaman kəsiyində sıradan çıxarsa da, bu milli bayramı bütövlükdə yaddaşdan silə bilmədi. Əslində, bu, mümkün də deyildi. Novruz bayramı xalqın qan-gen yaddaşı ilə bağlıdır. Bu bayram tarixən türk etnosunun təşəkkül və formalaşma prosesinin zəruri ünsürü, əsas tərkib materiallarından biri olduğu üçün bir xalq olaraq ümumtürk-oğuz kütləsindən diferensiasiya edən Azərbaycan xalqının etnopsixoloji yaddaşının üzvi elementidir. Başqa sözlə, Novruz qədim Azərbaycan türkünün yaddaşına kənardan gətirilməmiş, etnosun fiziki-psixoloji təcrübəsinin içindən inkişaf edərək mentalitet sisteminin zəruri, ayrılmaz struktur səviyyəsinə çevrilmişdir” [2, s. 14].

Bizcə, C.Qasimovun bu fikri Novruz bayramının etnokulturoloji semantikasını, yəni etnik mədəniyyət sistemində yeri, rolu və funksiyasının üzərinə gur işıq salır. Novruzun etnokulturoloji gücü, heç şübhəsiz ki, onun etnopsixoloji düşüncə sistemində tutduğu yerin möhkəm olması, Novruz arxetipinin milli şüurda sağlam, bütöv, möhkəm etnopsixoloji məna platformasına malik olması ilə müəyyənleşir. Bu da Novruz bayramının milli yaddaş sistemindəki tarixini, sözün hərfi mənasında, əbədiləşdirmişdir. Biz Novruzun milli ideologiyamızın mühüm tərkib hissəsinə çevrildiyi müasir milli şüurumuzdan onun tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, Novruz milli şüur və etnokulturoloji sistemdə öz varlığını heç vaxt durdurmamış, daim bizim tariximizdə, mədəniyyətimizdə, həyatımızda və düşüncəmizdə var olmuşdur.

C.Qasimovun yuxarıdakı fikrində “ümumtürk-oğuz kütləsindən diferensiasiya edən Azərbaycan xalqının etnopsixoloji yaddaşına” da vurğu yapılmışdır.

Müəllif bununla çox mühüm bir mətləbi diqqətə çatdırıb göstərir ki, Novruz Azərbaycan etnokulturoloji tarixinin epoxal hadisəsidir. O, iki epoxanı qabardır:

1. Azərbaycan xalqının ümumtürk-oğuz tarixi;
2. Azərbaycan xalqının ümumtürk-oğuz kütləsindən diferensiasiya etdikdən sonrakı tarixi.

Müəllifə görə, Novruz bu tarixlərin hər ikisində milli yaddaşın üzvi tərkib hissəsidir. Bu cəhətdən, C.Qasimovun yuxarıdakı fikrində Novruz bayramının Azərbaycan xalqının etnopsixoloji yaddaşına kənardan gətirilməməsi, “etnosun fiziki-psixoloji təcrübəsinin içindən inkişaf edərək mentalitet sisteminin zəruri, ayrılmaz struktur səviyyəsinə çevrilməsi” haqqındakı tezisi etnokulturoloji baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edən konsepsiyadır.

Məlumdur ki, Novruz təkcə Azərbaycan xalqı tərəfindən deyil, çox geniş etnik-mədəni coğrafiyada qeyd olunan bayramdır. Biz tez-tez bu bayramın Azərbaycan xalqının öz bayramı olması, yaxud mədəniyyətimizə kənardan (irandilli xalqlardan) daxil olması haqqında mübahisələrlə qarşılaşırıq. Bizcə, C.Qasimovun Novruzun Azərbaycan etnosunun fiziki-psixoloji təcrübəsinin içindən inkişaf edərək mentalitet sisteminin zəruri, ayrılmaz struktur səviyyəsinə çevrilməsi haqqındakı fikri bu mübahisələrdə nəzərə alınmalı olan çox ciddi konseptdir. Əlbəttə, öz tədqiqatlarında elmi obyektivliyin sərhədlərini dəqiq şəkildə qoruyan C.Qasimov bu fikri ilə Novruz bayramının digər xalqlara da aidliyini qətiyyənlə inkar etmir. Məsələnin etnokulturoloji mahiyyəti tamamilə başqa cürdür.

Prof C.Qasimov öz tədqiqatında Novruz bayramının milli düşüncə sistemində, etnokulturoloji yaddaşda, etnopsixoloji dəyərlər sistemində niyə bu qədər dərin köklər saldığını təhlil etmişdir. Müəllifin təhlili, əslində, Novruz bayramının bir təqvim bayramı olması konsepti üzərində qurulmuşdur.

Əlbəttə, bizim bu fikrimizə anındaca etiraz oluna bilər ki, Novruz bayramının təqvim bayramı olması haqqında hamının bildiyi məlumat niyə yeni bir konsept olsun ki? Məsələ də elə bununla, başqa sözlə, C.Qasimovun Novruzun təqvim bayramı olması haqqındakı ümumi bir bilginə elmi konseptə çevirə bilməsi ilə bağlıdır.

C.Qasimovun Novruz bayramına yanaşmasına görə, ortaqlıq coğrafiyada yaşayan xalqların hamısının yazın gəlməsi haqqında mifoloji təsəvvürləri, demək olar ki, üst-üstə düşür. Ortaqlıq coğrafiya ortaqlıq təbii şərait və bundan irəli gələn ortaqlıq təqvim görüşləri deməkdir. Həmin görüşlər başdan-başa mifoloji təsəvvürlərə əsaslanır. Bu təsəvvürlər məzmun baxımından qış və yazı təmsil edən obrazlar arasında mübarizəni əks etdirir. C.Qasimova görə, ortaqlıq coğrafiyada yaşayan bütün xalqların yazın gəlişi, qışın gedişi ilə bağlı özlərinə məxsus mifik təsəvvürləri olmuşdur. Sonradan bu ortaqlıq təsəvvürlər Novruz bayramında bir-birinə qovuşaraq nəhəng bir təqvim mərasimi kompleksinə çevrilmişdir. Bu yanaşmanı o fakt ciddi şəkildə təsdiq edir ki, ortaqlıq bir coğrafiyada Novruz bayramını qeyd edən xalqların keçirdiyi bu mərasimdə ortaqlıq, üst-üstə düşən, hamı üçün eyni olan cəhətlər olduğu kimi, bir-birini təkrarlamayan milli cəhətlər də vardır. Novruz bayramını hər bir xalq, o cümlədən Azərbaycan xalqı üçün milli, doğma edən də elə bu təkrarolunmaz cəhətlərdir. Başqa sözlə, ortaqlıq Novruz

coğrafiyasında yaşayan heç bir xalq hökm verə bilməz ki, bu bayram yalnız ona məxsusdur. Məsələn, Azərbaycan Novruz bayramında o qədər məhəlli inanc, adət-ənənə vardır ki, həmin ənənələr digər xalqların Novruz ənənələrində yoxdur. Yəni Novruz bayramı (mərasim kompleksi) onu qeyd edən Şərqi xalqlarının hər birinin, o cümlədən böyük ölçüdə Azərbaycan xalqının töhfəsi ilə yaranmış nəhəng mədəniyyət hadisəsidir.

C.Qasimov bayramın etnopsixoloji mahiyyəti ilə bağlı bir sıra ciddi elmi fikirlər söyləmişdir. Həmin fikirlər Novruz bayramının etnokulturoloji mahiyyəti baxımından əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün onları burada geniş şəkildə təhlil etməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Alimə görə: “Novruz, sadəcə olaraq, bir bayram yox, Azərbaycan xalqının ritual-mifoloji yaddaşının funksional formulu, mifik-kosmoloji düşüncə ilə yaşayan türk etnosunun gerçəkliyə münasibətinin etnopsixoloji mexanizmidir” [2, s. 20].

C.Qasimovun bu fikrindən aşağıdakı qənaətləri hasilə gətirmək mümkündür:

a) Novruzun milli mədəniyyət sistemində rolu sadəcə bir bayram olmaqla bitmir. Burada daha dərin məsələlər vardır.

b) Müəllif Novruzu “Azərbaycan xalqının ritual-mifoloji yaddaşının funksional formulu” adlandırır. “Funksional formul” bir termin kimi birbaşa milli şüurun funksiyası, dinamik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Yəni buradan aydın olur ki, Novruz bayramı sadəcə olaraq təqvimin müəyyən bir kəsimində qeyd olunan kütləvi mədəniyyət hadisəsi yox, xalqın şüurunda daim hərəkətdə olan düşüncə mexanizmidir. Başqa sözlə, Novruz özünü bayramdan bayrama göstərən, yaxud insanların yadına bayramdan-bayrama düşən hadisə yox, xalqın şüurunda özünü fasiləsiz şəkildə göstərən etnokulturoloji fenomendir. Əlbəttə, bu, o demək deyildir ki, insanlar hər zaman, yay-qış, gecə-gündüz ancaq Novruz haqqında fikirləşmişlər. Yox, məsələnin qoyuluşu bu qədər primitiv deyildir. Məsələnin mahiyyəti Novruzun möhtəşəm təqvim hadisəsi kimi xalq təqviminin digər əlamətdar (mənaşaşıyıcı) hadisələri ilə sıx bağlı olması ilə şərtlənir. Yəni Novruz xalqın zaman düşüncəsinin hakim formuludur. Qışdan çıxıb yazı-yayı tarlada, əkin-biçin sahələrində çalışan, mal-heyvan bəsləyən ənənəvi Azərbaycan insanının il anlayışı Novruzla başlanıb Novruzla tamamlanırdı. Onun həyat ritmi Novruzda öz əksini tapan humanitar-ekoloji ideyalarla müəyyənləşirdi. Novruzla yeni ilin ritmini başlayan ənənəvi azərbaycanlı növbəti Novruza qədər onun qarşısında bir ata, bir ana, bir ağsaqqal, bir ağbirçək və s. kimi duran vəzifələrin hamısının öhdəsindən gəlməli idi ki, yeni Novruzu üzuağ qarşılaya bilsin. Özünü yeni Novruza qədər maddi və mənəvi baxımdan salamat çatdırmaq, yeni Novruzu qarşılamaq hər bir ənənəvi azərbaycanlının həyatının mənası idi. Bu cəhətdən, C.Qasimovun Novruzu “Azərbaycan xalqının ritual-mifoloji yaddaşının funksional formulu” adlandırması azərbaycanlı milli şüurunun tarixi etnokulturoloji reallığını ifadə edir.

c) Müəllifin Novruzu “mifik-kosmoloji düşüncə ilə yaşayan türk etnosunun gerçəkliyə münasibətinin etnopsixoloji mexanizmi adlandırması” da elə yuxarıda söylədiyimiz mənalara əks etdirir.

C.Qasimov yazır: “Novruz bayramı əski türkün məkan-zaman haqqında bütün görüşlərinin yaddaş modeli və bu modelin funksional sistemidir” [2, s. 20].

Göründüyü kimi, müəllifin bu yanaşmasında Novruz bayramı ümumiyyətlə dünya modeli, yəni dünya haqqında təsəvvürlər sistemi kimi səciyyələndirilmişdir. Əlbəttə, Novruz bayramı Azərbaycan insanının dünya haqqında ənənəvi təsəvvürlər sistemini inikas edir. Buna heç bir şübhə yoxdur. Ancaq C.Qasimovun “əski türkün məkan-zaman haqqında bütün görüşlərinin yaddaş modeli”, başqa sözlə dünya modeli adlandırması bu bayramın etnik düşüncə və mədəniyyət sistemində çox böyük rola malik olduğunu göstərir.

Dünya modeli haqqındakı təriflərə nəzər salaq. V.N.Toporov yazır: “Dünya modeli ən ümumi şəkildə konkret bir ənənə kontekstində dünya haqqındakı bütün dəyərlərin müxtəsləşdirilmiş və sadələşdirilmiş təsviri kimi müəyyən olunur. Modeli təsvir olunan “dünya” anlayışının özünü insan və onun mövcud olduğu mühitin qarşılıqlı münasibətləri kimi başa düşmək məqsədəuyğundur” [7, s. 161].

Alimin yanaşmasından görünür ki, dünya modeli ümumi halda hər hansı bir xalqın mifoloji-epik ənənəsində dünya haqqında təsəvvürlərin sadə bir şəkildə təsviridir. Həmin təsvirdə insanla dünyanın qarşılıqlı münasibətləri də öz əksini tapır. Biz V.N.Toporovun bu tərifinə əsaslanıb Novruz haqqında təsəvvürlər sistemini həm də dünya modeli hesab edə bilərikmi? Bizcə, edə bilərik. Novruz haqqında miflərə, əfsanələrə nəzər saldıqda görürük ki, burada Azərbaycan insanının dünya haqqında, demək olar ki, bütün təsəvvürləri öz əksini tapmışdır. Ən başlıcası bu təsvir-təsəvvürlər modeli donmuş təsvir yox, dinamik hərəkət modelidir. Yəni burada insanla təbiət arasında qızgım, canlı münasibətlər modelləşmişdir.

A.Y.Qureviç “dünya modeli” anlayışını gerçəkliyi qavramanın zaman, məkan, dəyişmə, səbəb, tale, say, hissi olunanın fəvqəlhissi olana münasibəti, təkin tama münasibəti kimi universal anlayışların öz aralarında birləşərək yaratdıqları “koordinatlar şəbəkəsi” kimi səciyyələndirmişdir [6, s. 30].

Alimin bu tərifində diqqəti cəlb edən dünya modelinin “koordinatlar şəbəkəsi” funksiyasıdır. Bizcə, A.Y.Qureviçin dünya modelinin “koordinatlar şəbəkəsi” olması haqqındakı fikri V.N.Toporovun dünya modelinin insanla dünya arasındakı münasibətləri əks etdirməsi haqqındakı fikri ilə üst-üstə düşür.

“Koordinat” sözü məkani anlayış olub, təqribən, istiqamətin göstəriciləri mənasındadır. Dünya modelinin “koordinatlar şəbəkəsi” olması o deməkdir ki, ənənəvi düşüncə ilə yaşayan insanın dünya modeli onun məkan-zamandakı hərəkətlərini müəyyənləşdirən proqramdır. Ənənəvi insan dünya modelindəki koordinatlar əsasında məkan-zamanda öz yerini və bütün başqalarına olan münasibətini müəyyənləşdirir. Dünya modelinin bu mənasına əsaslanıb, Novruz haqqında təsəvvürlər sistemini dünya modeli hesab etmək olarmı? Bizcə, belə hesab etmək mümkündür. Hərfi mənası “yeni gün” olan Novruzla insanın təzə ildəki yeni həyatı başlanır. Bu yeni həyatda onun bütün vəzifələri insana qabaqcadan məlumdur. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Novruz haqqında təsəvvürlər sistemi də insanın Novruzla başlanan və bir il ərzində davam edəcək yeni məkan və zamandakı bütün hərəkətlərinin koordinatlar şəbəkəsidir.

Mifopoetik dünya modelini “dünyanın obrazı kimi bir işarələr sistemi” adlandıran C.Bəydili (Məmmədov) yazır: “Mifoloji dünya modelinin özülündə ikili qarşıdurmalar (binar oppozisiyalar) sistemi dayanır ki, kifayət qədər sayda olan həmin qarşıdurmalar da əsas etibarilə məkan və zamanla bağlıdır” [1, s. 34].

Göründüyü kimi, müəllif dünya modelini dünyanın obrazlar vasitəsi ilə ifadə olunan işarələr sistemi kimi səciyyələndirir. C.Bəydilinin (Məmmədov) bu fikri Novruz haqqındakı təsəvvürlər sistemini dünya modeli kimi qəbul etməyə imkan verir. Novruz bayramı ilə bağlı çoxsaylı inanc mətnləri, əfsanələr buna çoxlu nümunələr verir. Novruz bayramının bütün mərasimi obrazlarının hamısı təbiəti təsvir edir. Keçəl, Kosa qışla bağlı olduğu kimi, keçi və s. obrazlar yazı təmsil edir. Eləcə də Novruz oyun və tamaşalarındakı çoxsaylı obrazlar da yenə də qışı və yazı təmsil edir.

C.Qasimovun Novruzla bağlı növbəti fikrində deyilir: “Yaddaş hərəkətə gəlməklə etnosu yaşadır: etnos yaddaş formulları əsasında funksionallaşır – mövcudluğunu qoruyur və inkişaf etdirir” [2, s. 20].

Biz bu fikri tam şəkildə təsdiq edirik. Novruz başdan-başa yaradılışla bağlı bayramdır. Köhnə dünya dağılır və onun əsasında yeni dünya qurulur. Yeni dünyanın sxemi etnosun yaddaşında daim yaşayır. Beləliklə, etnos Novruz bayramı vasitəsilə özünü hər dəfə yenidən yaradır.

C.Qasimov yazır: “Etnosun fiziki-mənəvi təcrübəsinin bütün aksioloji dəyərləri ilkin kökdən başlayıb, bütün dövrlər (siyasi, ideoloji, dini epoxalar) boyunca Novruza konsentrasiya olunmaqla onu akkumulyasiya mənbəyinə – etnoenergetik sistemə çevirir” [2, s. 20].

Alimin bu çox dəyərli fikri iki tezisə əsaslanır. Birinci tezisə görə, Novruz bayramı elə bir etnokulturoloji sistemdir ki, xalqın ilk tarixdən başlanmaqla bütün mənə daşıyıcı dəyərləri fasiləsiz şəkildə Novruz bayramında cəmlənmişdir.

Bu, həqiqətən, belədir. Novruz bayramının tarixi ilə məşğul olan bütün tədqiqatçılar təsdiq edirlər ki, Novruz bayramı rituallarında, obrazlar sistemində, bayramla bağlı epik mətnlərdə müxtəlif dini-ideoloji sistemlərin izlərinə açıq şəkildə rast gəlinir. Yəni Novruz bayramı bütün tarixi epoxaların izlərini özündə cəmləşdirmişdir və bu epoxaların içərisində tarixən ən qədimi mif epoxasıdır.

Prof. H.İsmayılov Novruz bayramının dörd inkişaf mərhələsindən bəhs etmişdir. Bu mərhələlərin başlanğıcında mif mərhələsi durur:

- “1. Mif mərhələsi;
2. Ritual mərhələsi;
3. Mərasim mərhələsi;
4. Bayram mərhələsi” [3, s. 3].

Qeyd edək ki, mifoloq alimlər Mirəli Seyidov da, Məhəmməd Tantəki də Novruz bayramının mifoloji görüşlərlə bağlılığını təsdiqləmişlər. Mirəli Seyidov Novruz bayramının ən əski dünyagörüşü, mifoloji düşüncə, xüsusilə ilkin stixiyalar olan od, su, ağac və s. ünsürlərlə bağlı olduğunu göstərmişdir [bax: 4]. M.Tantəkin yazır: “Novruz bayramının kökü qədim insanın təbiətin ölüb-dirilməsi haqqındakı ibtidai animistik görüşlərinə gedib bağlanır” [5, s. 53].

Mifdən başlanan Novruz sonrakı epoxalarda qarşılaşdığı müxtəlif dinlər, adət-ənənələrlə mübarizə etmiş, özünü qorumuş və yaşamaq üçün onlara uyğunlaşmışdır. Bütün bunlar isə xalqımızın tarixi deməkdir. Beləliklə, uyğunlaşma prosesində xalqımızın milli-mənəvi dəyərlər sisteminin mənalı elementləri Novruz bayramına qovuşmuşdur.

2. C.Qasımovun ikinci tezisə görə, Novruza konsentrasiya olunan dəyərlər onu etnoenergetik sistemə çevirmişdir.

“Etnoenergetik sistem” anlayışı hərfi mənada etnosun enerji sistemi deməkdir. Yəni hər bir etnosun yaşam gücünü özündə əks etdirən enerji sistemi var və C.Qasımova görə, Novruz belə bir etnoenergetik sistemdir.

Bizcə, müəllifin bu yanaşması ilə tam razılaşmaq olar. Etnoenergetik sistem etnosun öz gücünü aldığı yaşam qaynağıdır. Novruz, sözün həqiqi mənasında, belə bir yaşam qaynağıdır. Xalqın ilin sonuna doğru tükənən gücü onun məhz Novruzdan aldığı enerji ilə yenidən bərpa olunur. Novruzun gəlişi ilə xalqa mənəvi güc, yaşam enerjisi, həyat ruhu gəlir. Qışın zülmündən bezmiş insan yazın gəlişi ilə yenidən dirçəlir və bu dirçəlişin simvolu Novruzdur.

C.Qasımov yazır: “Vaxtaşırı (ritmik olaraq) Novruz bayramını keçirən etnos qapalı-dövrəvi ritmlə ondan keçməklə hər dəfə özünü etnoenergetik arxetiplərlə təchiz edir...” [2, s. 21].

Göründüyü kimi, Novruz bayramı Azərbaycan xalqını onun bütün tarixi boyunca həyat enerjisi, yaşam gücü ilə təmin etmişdir. Elə günü bu gün də insanlar Novruzun gəlişini ümid hissi ilə qarşılayırlar. Novruz gələndə insanların qəlbində, düşüncəsində xoş gələcək haqqında ümidlər baş qaldırır.

Prof. C.Qasımov özünün Novruz konsepsiyası haqqındakı fikirlərini aşağıdakı kimi yekunlaşdıraraq, Novruz bayramı ilə bağlı mühüm kulturoloji məsələyə, yəni bolşeviklərin Novruz bayramını xalqın yaddaşından niyə tam silə bilməmələrinə belə aydınlıq gətirir: “Əgər türk etnosu bu arxetiplərlə vaxtaşırı təchiz olunmasa idi, o, tarixin girdabından sağlam, strukturyaradıcı, dünyaqurucu etnos və onun mükəmməl milli-siyasi, mədəni-tarixi paradıqmaları halında çıxma bilməzdi. Bayramın bu mahiyyətinə vara bilməyən bolşevik ideoloqları Novruzla mübarizə apararkən, əslində, onun özü ilə yox, Don Kixot real düşmənlər əvəzinə yel dəyirmanı ilə vuruşduğu kimi, onun dekorasiyası ilə vuruşurdular. Çünki Novruz etnopsixoloji sistemini (etnogenetik enerjini) təşkil edən funksional hərəkət arxetiplərinin əsil mövcudluq məkanı zahiri adət-ənənə yox, Azərbaycan xalqının daim canlı etnik yaddaşı idi. Bayramı, onun zahiri adət-ənənələrini yaradan və təşkil edən etnik yaddaşdakı funksional sxem idi. Bolşeviklər bayramı küçədən yığışdırsalar da, xalq öz yaddaşındakı sxem əsasında onu gizlədə, «pərdə arxasında» yenidən yaradırdı. **Yenidən yaratma, dağılmış sistemi yenidən qurma isə Novruz bayramının funksional semantikasını təşkil edir**” [2, s. 21].

İşin elmi nəticə və yenilikləri: Beləliklə, aydın olur ki, Novruz bayramının Azərbaycan etnokulturoloji sistemindəki yeri onun milli yaddaş funksiyası ilə müəyyənləşir. Novruz etnokulturoloji baxımdan milli yaddaş funksiyasını yerinə yetirir. Onun bu funksiyası passiv yaddaş hadisəsi deyildir. Novruz etnik

mədəniyyətin funksional formulu, yəni etnosun özü özünü vaxtaşırı (ritmik olaraq) yaratma mexanizmidir.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti bu işdən bayramlar haqqında aparılacaq başqa tədqiqatlarda nəzəri qaynaq olaraq istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə ali məktəblərdə mərasim folklorunun tədrisi prosesində praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəydili (Məmmədov), C. Dünya modeli / Azərbaycan filologiyası, V kitab. – Bakı: BDU nəşriyyatı, – 2003, – s. 34-37
2. Qasımov, C. Novruz bayramı milli-mənəvi dəyərlərin repressiyası kontekstində // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XXXI kitab. – Bakı: Nurlan, – 2009, – s. 14-23
3. İsmayılov, H. Novruz bayramı: tarixi-mədəni mahiyyəti və semantik strukturu // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XXXI kitab. – Bakı: Nurlan, – 2009, – s. 3-13
4. Seyidov, M. Yaz bayramı / M.Seyidov. – Bakı: Gənclik, – 1990. – 96 s.
5. Təntəkin, M. Məqalələr / M.Təntəkin. – Bakı: Şirvanəşr, – 2006, – 209 s.
6. Гуревич, А.Я. Категории средневековой культуры / А.Я.Гуревич. – Москва: Наука, – 1984, – 350 с.
7. Топоров, В.Н. Очерк «Модель мира» / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. – Москва: Советская энциклопедия, – 1982, – с. 161-164.

